

ПОСТАТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920 та 1930-х РОКІВ

Початок наукового дослідження постаті П.І. Калнишевського припадає на кінець XIX століття – у добу переходу від романтичних до позитивістських студій, коли неабияку увагу дослідників привертають яскраві історичні особистості, характерні представники тієї чи іншої суспільної групи, “герої” свого часу, вивчення яких обумовлювало появу біографічних викладів. Серед цілої низки визначних постатей запорозького козацтва кошовий отаман Війська Низового Запорозького Петро Іванович Калнишевський неодноразово привертав увагу українських істориків [6], [17], [1].

У 1920 та 1930-х роках дослідники історії запорозького козацтва й Південної України XVIII століття також не могли оминати у своїх студіях кошового отамана. Але за тогочасної історіографічної ситуації помітно змінилися підходи, в світлі яких історики зверталися до постаті П.І. Калнишевського, взагалі до постатей визначних запорожців [16, с. 103]. Людина як дійова особа історії, як яскравий, непересічний, або навпаки, типовий представник тієї чи іншої спільноти відходить на другий план. Увага дослідників більше прикута до соціальних класів (груп), дослідити які можна, звернувшись до соціально-економічної й політичної діяльності їх типових представників. Відбувається зміна в методології дослідників, яка на практиці у істориків 1920-х років призвела до своєрідного поєднання позитивізму і марксизму, а у істориків 1930-х – до вульгаризації та ідеологізації історичних досліджень, що вже неодмінно базувались на марксистських засадах. Змінюється проблематика та напрями досліджень, у той же час продовжує розроблятися документальна база, готуються археографічні проекти (в тому числі Архів Коша). В цей період, на відміну від попереднього, не з’явилося окремого дослідження, присвяченого кошовому отаману. Упродовж 1920-1930-х років біографічні студії як такі, взагалі не створюються, а у роботах істориків все частіше лунають заклики до переведення історії Запорожжя на засади історичного матеріалізму [14, с. 373], [7, с. 3]. Значно посилюється увага до соціально-економічної, і як наслідок – політичної історії Запорожжя у XVIII столітті. Саме в контексті такої уваги постає в історичних дослідженнях фігура П.І. Калнишевського: окремі нові факти його життя та діяльності, спроби визначити складові політики на Запорожжі, характерні оцінки та погляди на дану постать в світлі загальних підходів до минулого. Відмітимо, що в українській історіографії 1920 та 1930-х років були представлені скоріш окремі штрихи до портрета цього політичного діяча, але й вони заслуговують на нашу увагу і висвітлення.

Так, Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко приступила до студій над історією запорозького козацтва у середині 1920-х років. В одній із перших своїх робіт вчена подала нарис історії Нової Січі в світлі поступового обмеження запорозьких вольностей і наступу російського уряду на ці землі [8]. В цьому нарисі боротьби Запорожжя за свої права і вольності П.І. Калнишевський постає на тлі загального історичного процесу як один з учасників депутації 1765 року (намагалась вирішити при дворі питання запорозьких кордонів). Обрання П.І. Калнишевського на кошового дослідниця розглядає в ході висвітлення процесу втинання російським урядом політичних прав Запорожжя (щорічне переобирання старшини тощо). На її думку, старшина відмовилась від цієї давньої традиції під тиском уряду, пішла таким чином на компроміс, і новообраний останній кошовий свідомо перейняв цю позицію й практику, до якої схилилася російська сторона [8, с. 86-87]. Показово, що аналізуючи літературу і джерела, Н.Д. Полонська-Василенко однією з головних рис політики П.І. Калнишевського визначає прихильне ставлення до російського уряду, орієнтацію на підтримку російського війська у сутичках із запорозькою сіромою [8, с. 87]. В той же час, кошовий очолює Петербурзьку депутацію 1765 року, коли російськими вельможами обмірковується проект повернення запорожцям земель по Самарі, Орелі, та новосербських земель. Дослідниця виділяє один із напрямів боротьби за вольності, який провадила старшина на чолі із П.І. Калнишевським – легальний, через постійні депутації до двору (1766 р., Комісія 1767 р., 1774 р.). Паралельно із цим, кошовий отаман у 1770-х роках ухвалює постанови, що призводять до виселення самовільно поселених на прикордонні запорозьких земель, зганяння мешканців Єлисаветградської провінції, боротьбу із пікінерами за окремі порубіжні слободи, згону форпостів на кордоні із Новоросійською губернією тощо. Тим самим вкрай псуються стосунки Коша з російським урядом. Але ці постанови, на думку вченої, П.І. Калнишевський змушений був ухвалювати під впливом сіроми, в очах якої через нерозв’язаність земельних проблем і доляльність у відносинах із російським урядом кошовий із старшиною перетворювались на “ренегатів рідного Коша, людей незугарних боронити інтереси козацтва” [8, с. 96]. Ще одна площина, в якій підкреслюється цілеспрямована політика

П.І. Калнишевського, – колонізація запорозьких земель у XVIII столітті, бо дійшла вона свого апогею останніми роками в житті Січі, в тому числі як наслідок діяльності кошового. Ця діяльність виявлялась у намаганні піднести хліборобство, збільшити обсяги тваринництва, збільшити кількість поселених слобод, а в цілому “утворити нові умови життя” на Запорожжі [8, с. 100]. Але що саме мала на увазі дослідниця під «новими умовами життя» у краю, до створення яких вів кошовий: підготовлення економічного ґрунту для збагачення старшини, чи загальне переведення Вольностей на нові, стабільні політичні, адміністративні, й звісно економічні засади? Питання це, на жаль не було конкретизоване.

В наступній своїй значній роботі “Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей” (1927 р.) Н.Д. Полонська-Василенко докладно переказує долю П.І. Калнишевського після зруйнування Січі за відомостями літератури та опублікованих джерел. Знову подається оцінка постаті кошового як постійного прихильника російської партії. Аргументи на користь цього історик шукає в заявах П.І. Калнишевського під час заколоту сіроми 1968 року, мовляв почувався б він певніше у присутності російської залоги в самій Січі; у відповідній поведінці, коли кримський хан пропонував 1762 р. повернутися Війську під турецьку зверхність; надсилав листи із намовляннями хана до зради нерозкритими до Київського генерал-губернатора (1768 р.) тощо [10, с. 140-141]. Дане дослідження відомо ще й тим, що чи не вперше в історіографії вчена докладно проаналізувала, як відбився факт зруйнування Запорозької Січі в народній історичній традиції. Так, у піснях старшина згадувалась зовсім не часто, втім у низці пісень постав образ останнього кошового, до якого промовлялось “Устань батьку Калнишевський, просять тебе люди...”, “Стережися Калнишевський, од чистого ставу, бо втеряєм Запорожжя, ще й козацьку славу...” тощо. В одній з історичних пісень, що передавала сам момент оточення Січі, кошовий відмовляє від кровопролитної сутички, в той же час звертається до московського війська, щоб не руйнували й не грабували Запорожжя [10, с. 148, 151]. Таким чином, вчена хоча й нецільеспрямовано, все ж намітила один із потенційних напрямів дослідження постаті П.І. Калнишевського – його образ в народній пісенній творчості, в народній пам’яті й традиції.

Якщо у наведених працях дослідниця аналізувала переважно відомі факти з життя П.І. Калнишевського, то ґрунтовна студія над архівними матеріалами описів конфіскованого 1775 року старшинського майна, дозволила Н.Д. Полонській-Василенко зробити серйозний внесок у вивчення матеріального стану, побуту, рівня розвитку старшинського зимівчаного господарства напередодні ліквідації Січі [9]. Демонструючи інформативні можливості опублікованих джерел, вчена поміж іншим встановила значну кількість фактів, пов’язаних з економічною заможністю П.І. Калнишевського. На фоні іншої запорозької старшини, порівнювати з якою надавали можливість описи конфіскованого майна, кошовий отаман виявився найбагатшою людиною, більш того його заможність вражала своїми розмірами. Але щодо конкретних цифр і підрахунків, які використовувалися й у пізнішій історіографії [5, с. 56, 87], то слід зважати, що вченій не вдалось уникнути абсолютизації даних описів. Зовсім не зачепленою залишилась проблема рангового майна, деяке майно насправді належало іншим особам, і зовсім немає певності, що на 1775 рік П.І. Калнишевський володів лише двома зимівниками у правобережній частині Запорожжя (у балці Водяній на р. Кам’янці та біля слободи Петрової (Петриківки) на Інгульці). Відомий факт про руйнацію зимівника П.І. Калнишевського на р. Протовчій (лівобережна частина Вольностей) під час татарських набігів 1769 р. [4, с. 76] не заперечує можливості відновлення тамтешнього господарства у наступні роки.

Аналіз описів конфіскованого майна надав підстав Н.Д. Полонській-Василенко характеризувати П.І. Калнишевського як типового представника класу торговельно-поміщицької буржуазії, на яку нібито перетворилася запорозька старшина напередодні скасування Січі. Звісно на таку оцінку в опублікованій 1932 року роботі, наклала відбиток історична схема М.М. Покровського. Розкриваючи перебіг історичного процесу на Запорожжі, вчена спиралась на погляди цього історика щодо ролі й значення торговельного капіталу, «запорозької аристократії», рушійних сил історії тощо. Втім, під такою показовою для тодішньої історіографії оцінкою вчена вперше публікує важливий матеріал про умови січового життя П.І. Калнишевського, його побут та господарство, рівень заможності, у такий спосіб вчена долучається до формування портрета цього політичного діяча ще й як заможного запорозького господаря.

Н.Д. Полонська-Василенко реконструювала зовнішній вигляд та господарство зимівників кошового – у 50 верстах від Січі на р. Кам’янці (у балці Водяній) та при слободі Петровій на Інгульці, його будинок в Січі та садибу у передмісті (Гасан-баші), його млин та вітряк [9, с. 200-201, 237]. Виявилось, що у П.І. Калнишевського був «хазяїн в зимівнику», що відповідав за ведення всього господарства власника зимівника. Вчена вирахувала, що зимівники кошового були орієнтовані на розвиток скотарства, яке було дуже широко поставлено в його господарстві й по кількісних показниках значно випереджало скотарські господарства іншої старшини. На 1775 рік за підрахунками Н.Д. Полонській-Василенко по

всіх описаних садибах і зимівниках П.І. Калнишевському належало: 639 голів коней, 1076 голів різної рогатої худоби, 13 006 голів овець, 1 039 кіз, 106 свиней, 5 ослів, 9 “буйволів” – усього 15 880 голів різної худоби, кількість цю по тодішніх цінах можна було оцінити приблизно у 39 000 крб. [9, с. 219]. Зазначимо, що ці цифри згодом не раз наводилися в історичних дослідженнях (хоча частіше за їх «першовідкривача» й донині згадують не Н.Д. Полонську-Василенко, а В.О. Голобуцького). Скотарство в господарстві кошового розвивалось на продаж, більш того мало експортний торговельний характер. Щодо збіжжя, то його було порівняно мало у господарстві й вчена припускала, що старшина виконувала скоріш посередницьку роль в його збуті.

Завдяки праці Н.Д. Полонської-Василенко, ми можемо уявити внутрішнє устаткування будинків кошового, речі, які йому належали, певну специфіку у порівнянні з іншими старшинськими оселями тощо. Так, у П.І. Калнишевського було виявлено 84 ікони, писані на дереві, на полотні, на фаніфті, гаптовані золотом та сріблом по атласу, в тому числі «роботи московської», хрести, розп'яття, лампади, диски. У хаті П.І. Калнишевського були портрети цесаревича Павла Петровича, гіпсовий портрет Катерини II (очевидно подаровані підчас коронації імператриці, або петербурзьких депутацій), картини невідомих сюжетів, «статуя дерев'яна на ніжках позолочена», люстри (канделябри) по стінах, книги церковного змісту, в тому числі «Бесіди Іоанна Златоустого»... Але ось меблі були звичайні, й обстановка хат не така вже й багата, скоріш похідна. Поруч з цим по скринях захована велика кількість коштовного посуду – срібні й позолочені супні вази, срібні чарки й стакани, цукерниці, кавники, кришталеві рюмки, саксонські фарфорові чайні сервізи, набори ножів із виделками, до того ж золоті та срібні годинники, золоті табакерки, розшиті золотом й сріблом гаманці... [9, с. 247-251] Серед інших речей кошового, що привертають увагу – надзвичайно багатий, пишний одяг: 10 шуб, 20 кафтанів, 13 кирейок, дорогі хутра й різноманітні розкішні матерії, коштовне оздоблення для одягу [9, с. 253]. За описами, які опублікувала Н.Д. Полонська-Василенко, можна встановити, якою зброєю та речами для козакування володів кошовий, якого вони були походження, які запорозькі регалії зберігались у нього (22 пірнача, литаври – чи не ті, які на початку 1775 р. січовому товариству подарував Г.О. Потьомкін? [4, с. 34]). Крім усього цього статку, описи містять інформацію про вилучену готівку кошового, яка зберігалась почасти в січовій церкві, почасти в січовому будинку, в коморах і скринях, і разом складала величезну на суму у 48 520 крб. 95 коп. Цей капітал поруч із борговими розписками і векселями свідчив вченій про складні грошові оборотки кошового, а поруч із вартістю рухомого й нерухомого майна виступав доказом поміщицько-капіталістичного характеру його господарства, що давало головні прибутки з торгівлі кіньми й худобою [9, с. 270]. Аналізуючи майно старшини, а фактично дослідивши певну старшинську групу за показниками її господарчого (економічного) та побутового (культурного) розвитку, Н.Д. Полонська-Василенко документально підтвердила, що старшинська маса не була однотипною, що на її загальному фоні дуже чітко вирізнялась адміністративна керівна верхівка (кошовий, військовий суддя та військовий писар), а серед цієї верхівки на першому місці стояв П.І. Калнишевський.

Цікавилась дослідниця подальшою долею майна кошового: частину йому дали з собою (що було відомо з праці П.С. Єфименка), частину грошей П.І. Калнишевський у листі до полковника І. Петерсена (відповідав за опис майна кошового), просив виплатити людям, що «служили йому» – кучеру, форейтору, хазяїну в зимівнику, канцелярським служникам, хрещеникам тощо... Його зимівчане господарство ще йшло по волі протягом кількох років, перш ніж було остаточно ліквідовано. Вченій було відомо, що 1780 р. зимівник П.І. Калнишевського на р. Кам'янці купив прем'єр-майор Мерлін (усього за 200 карбованців), він же придбав на аукціоні частину майна кошового за 73 крб. 50 коп. [9, с. 284]. На місці цього зимівника була заснована слобода Златоустинська. На жаль, про долю іншого зимівника кошового історик не мала відомостей.

Отже, для Н.Д. Полонської-Василенко на початку 1930-х років П.І. Калнишевський, в першу чергу, був людиною, що стояла на чолі заможної, впливової буржуазії, або торговельного буржуазного капіталу, людиною, яка скупчила в своїх руках великі скарби й політичну владу. Поруч з цим в історіографію увійшла досить характерна ремарка дослідниці щодо «роздвоєння в житті кошового»: коли своїми матеріальними інтересами він був зв'язаний з російським урядом, шукав у нього підтримки, в той же час очолював Запорожжя в момент його останньої відчайдушної боротьби за свої права і вольності. Таким чином, вчена помітила й наголошувала на складності й глибокому протиріччі всієї політики П.І. Калнишевського, але причини цього схильна була шукати лише в матеріальних інтересах запорозької старшини.

Натомість більш глибоке «занурення» і з'ясування справжніх підвалин протиріч внутрішнього життя Запорожжя у XVIII столітті зустрічаємо в дослідженні одеського історика, архівіста, знавця Архіву Коша Олександра Олександровича Рябініна-Скляревського [13]. На відміну від Н.Д. Полонської-Василенко

історик намагався дослідити історичний процес на Запорозжі, детермінований, в першу чергу, внутрішньою еволюцією традиційного козацького життя – кризою степового промислового господарства і посиленням розвитком торгівлі й колонізації у Вольностях, чіткою диференціацією людності на сірому, володарів дрібних зимівників та торговців («дрібну козацьку буржуазію»), а також керуючу старшинську верству (або вищу колегію кошової старшини) [12, с. 90]. Останній прошарок сформувався, на думку вченого, лише за часів П.І. Калнишевського. «Керуюча верства» безпосередньо причетна до здійснення політики Коша, багатіє, спираючись на свою владу, але до кінця Січі на окрему «клясу» так і не перетворюється [12, с. 91]. Явище, витоки якого намагається дослідити О.О. Рябінін-Скляревський – це заколоти та бунти сіроми, що за часів Нової Січі стають характерним атрибутом внутрішнього запорозького життя. Зазначимо, що тут вчений не обмежився поясненням заколотів виключно соціальним розшаруванням козацтва, він показав, які їх підвалини лежали в економіці, які у політичних обставинах часу, яку роль відігравала так звана «кримська легенда», що раз від разу підхоплювалась сіромою. Поруч з цим увага дослідника прикута й до «керуючої верстви Коша», – окремим розділом О.О. Рябінін-Скляревський подає політичну історію Нової Січі у постатях її кошових, військових суддів, військових писарів, військових осавулів, паланкової старшини та навіть духовенства [12, с. 147-174]. У представленій галереї запорозьких політичних діячів окреме місце відводиться П.І. Калнишевському, якого дослідник вважав яскравим представником кошових *хутірської ідеології*, послідовником політики кошового Григорія Лантуха. Історик подає відомі йому біографічні моменти з життя кошового, при чому намагається спиратись на документи Архіву Коша, архівним описом яких на той час займався. Так, серед родичів П.І. Калнишевського у листуванні з родиною зустрічаємо брата, посполитого Ничипора Юценка з села Пустовойтівка Лубенського полку, небожів Саву Несторовича Бутенко з Плавинець, Осипа Парфеновича Подгайського з села Акситинці (перейшов згодом на Січ і перейняв прізвище Калнишевського) [12, с. 158]. За документами Архіву Коша діяльність П.І. Калнишевського спостерігається О.О. Рябінінім-Скляревським із 1750-х років, коли він відзначається у переслідуванні гайдамак, рішуче бореться з гайдамаччиною за часів кошового Григорія Лантуха. У 1752 та 1757 році ім'я П.І. Калнишевського зустрічається у боротьбі за землі Орельської паланки, а 1755 року – у складі депутації Данила Гладкого з петицією повернути анексовані у Війська землі. 1761 року – кодацький полковник, 1762 року – вперше обрано на кошового. Поруч із «кар'єрним зростанням» для вченого мають значіння факти торговельних операцій П.І. Калнишевського в Польській Україні, про що свідчили чисельні векселі в скрині Кушівського куреня. За часів П.І. Калнишевського, відмічає дослідник, змінюється політика щодо єврейства. Документи Архіву Коша свідчать про зв'язки П.І. Калнишевського із єврейською торговельною компанією, містять листування кошового із уманським кагалом, равінном Марком Лазаревичем, засвідчують факт відшкодування претензій євреїв, пограбованих запорозькими гайдамаками тощо [12, с. 122].

Науковець критично підійшов до питання беззмінності кошового протягом десяти років (1765-1775), твердо вважаючи, що цей факт не впливав з популярності П.І. Калнишевського в масах. Схилився науковець до думки, що зміни кошового, по-перше, не хотіла сама старшина, і по-друге, обставини склалися так, що у 1765-66 рр. П.І. Калнишевський їздив з депутацією до двору клопотатися про запорозькі землі, 1767 року – готувались до Законодавчої комісії, у 1768 – готувались до війни, ради на новий 1769 рік не було через грудневий бунт сіроми, а далі війна заважала перевести обрання кошового, коли Запорозжя було оточене регулярним російським військом [12, с. 159-160].

О.О. Рябінін-Скляревський зупиняється на характеристиці П.І. Калнишевського як політичного діяча – людина державного розуму і дипломатичного таланту, як політик надавав великого значення дипломатії з російським урядом, в той же час не покладався на милість царів і наказував тримати Орель озброєним чином, заселяти кордони зимівниками і хуторами. На чолі Коша він творив певну запорозьку політику торговельно-хутірської верстви, сам був її типовим представником, звідси й ті ідеали, які переслідував – спокій від гайдамаччини, колонізація та перетворення Запорозжя на землеробську країну, крім того хутір і зимівник – кращий спосіб затримати російський наступ на запорозькі землі. П.І. Калнишевський, на думку дослідника, цілком усвідомлював проблему перетворення промислово-степового господарства Запорозжя на землеробське, звідси низка тодішніх розпоряджень Коша щодо засіву полів, збереження лісу, колонізації [12, с. 161]. Отже, жодного «роздвоєння» в житті, навпаки цілеспрямована політика кошового-дипломата, представника інтересів запорозької торговельно-хутірської верстви.

Окремі сторінки історії Нової Січі, пов'язані із добою П.І. Калнишевського, привернули увагу архіваріуса Катеринославського окружного архіву Василя Олексійовича Грекова. Займаючись у 1920-х роках впорядкуванням та складанням опису фонду Канцелярії Новоросійської губернії, дослідник представив його матеріали на сторінках власних наукових розвідок. Так, у роботі «Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 року» [2] автор, відштовхуючись від документів, віднайдених свого часу

М.М. Терновським, та джерел, вперше виявлених ним самим, подав детальну історичну реконструкцію того, як відбувався стихійний заколот сіроми, якою була поведінка в цій гострій ситуації П.І. Калнишевського, як організовувалось придушення бунту. Крім того, вчений опублікував віднайдені ним листи кошового до Новоросійського віце-губернатора О.С. Ісакова та Кременчуцького обер-коменданта В.Й. Черткова з приводу бунту, в такий спосіб представив цінний матеріал наступним дослідникам постаті П.І. Калнишевського.

У статті «Запорозький Кіш та Коліївщина» (1928 р.) [3], В.О. Греков намагався з'ясувати, що насправді стояло за офіційними категоричними заявами кошового П.І. Калнишевського на запити російського уряду про причетність запорожців до цього вибуху. На підставі аналізу Екстракту з допитів, знятих в Єлисаветградській провінційній канцелярії із 32 затриманих запорозьких козаків (збиралися йти гайдамакувати до Польщі), а також «Записки речам посиланного» – свідчення пікінера-розвідника, відрядженого полковником М. Одобашем для з'ясування настроїв Коша та внутрішньої обстановки на Січі, – дослідник дійшов висновку про загальне співчуття Запорожжя гайдамацькому рухові. Як виявилось, на початку Коліївщини окремі запорожці збиралися у походи до Польщі відкрито і вільно, виходили партіями не лише із степу, але й «днем явно» з самої Січі, діставали підтримку своїм намірам у порадах чи добрих побажаннях заможного козацтва, в дорозі знаходили привітне ставлення та допомогу харчами від хазяїв зимівників. Більш того, В.О. Греков вважав, що запорозька старшина на чолі із П.І. Калнишевським, не лише пасивно, а й активно (хоч і таємно), сприяла виходам таких партій. На Січі ширилися чутки, і кожен із затриманих запорожців свідчив, що мовляв «нині йти до Польщі на грабування вільно», «запорозька старшина, тих хто йде у Польщу козаків не тримає і команд, які б перестрівали це, не посилає» тощо [3, с. 17]. Військова старшина, яка не забороняла, не застерігала, і не відряджала військові команди на пошук гайдамацьких загонів, спричинила поширення відповідних настроїв по всьому Запорожжю, подала імпульс до масового і відвертого виходу козаків на гайдамакування. Більш того, В.О. Греков віднайшов свідчення, що сам П.І. Калнишевський на повідомлення січового пушкаря про вихід запорозької партії у 70 чоловік до Польщі відповів: «пусть идут, он их удержатъ не может». Останнє швидко ширилось між козаками і набувало значення безпосереднього, хоч і конфідційного дозволу на подібні виходи. Інформація пікінера-розвідника також мала прямі підтвердження дозволу кошового йти козацькій бідноті до Польщі, наведено й мотив, яким керувався П.І. Калнишевський: «при нонешнем случае в Полской Украине себя добычею поправитъ» [3, с. 18]. В той же час, на Січі збираються козаки добре озброєні, укомплектовані кіньми, ніби напоготові до якогось виступу, й тим, хто вже справився військово, нікуди не дозволяється відлучатися. Але факт насунання російсько-турецької війни не береться дослідником до уваги.

В.О. Греков спочатку схиляється до пояснень, що впливали із докладних свідчень пікінерського шпигуна: П.І. Калнишевський не міг не звертати уваги на хвилювання і нарікання сіроми, яка все більше його лаяла («столько времени их добром жил на столице и никакого добра им не нажил»), отже мусів шукати засобів для її заспокоєння, поруч з цим збирав добре озброєних козаків на Січі на випадок бунту сіроми. За цими мотивами дослідник шукає ще й «іншої серйозної причини» вчинку П.І. Калнишевського. Кошовому приписується чутливе ставлення до пригнобленого покріпаченого селянства: не перешкоджаючи і дозволяючи козацькій бідноті йти гайдакувати, він мав намір активно допомогти українському поспільству у боротьбі з польською шляхтою за свої громадянські права та релігійну волю [3, с. 19]. Щодо відряджених кошовим за часів Коліївщини військових команд для затримки й приборкання гайдамацьких загонів, то цей захід трактувався автором як вимушений у силу ордерів київського генерал-губернатора. Отже, оцінка, як і загальний висновок про ставлення Коша до Коліївщини із співчуттям і допомогою, були спрощені. На позитивістські викладений історичний матеріал автор наклав штамп радянської методології, і П.І. Калнишевський вийшов захисником, що співчував інтересам пригнобленого українського селянства. Нагадаємо, що у попередній роботі В.О. Греков розглядав придушення кошовим бунту сіроми 1768 року в самій Січі.

Про зміну підходів на середину 1920-х років до історії Запорожжя, і як наслідок, поширення відповідного сприйняття представників січової старшини засвідчила невеличка розвідка Івана Симоновича Степаніва «До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування» [14]. Закликаючи до переведення історії Запорожжя на засади історичного матеріалізму, співробітник Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства, один із перших аспірантів Д.І. Яворницького, охарактеризував його відому трьохтомну працю, як «обвіяну серпанком ідеалізації запорозького козацтва» [14, с. 373]. Відмітимо, що І.С. Степанів мав суперечливі стосунки з Д.І. Яворницьким: 1924 року стався конфлікт, після якого дослідник сприймався як «катеринославський клевет» М.С. Грушевського [11]. Втім він дійсно підтримував зв'язок із Михайлом Сергійовичем через листування, а на 1927 р. значився

серед членів соціально-економічної підсекції Історичної секції ВУАН. За таких обставин вчений продовжував вивчати останній період існування Нової Січі: опрацьовував документи канцелярії Новоросійської губернії Дніпропетровського крайархіву, їздив до Одеси студіювати Архів Коша [15, с. 136], але на жаль його розшуки так і не увінчалися ґрунтовним нарисом чи монографією.

У розвідці І.С. Степаніва 1926 року стисло окреслено його дослідницьке бачення історичного процесу на Запоріжжі у XVIII столітті. Багато в чому збігаючись із схемою Н.Д. Полонської-Василенко, представленою того ж року, вчений підкреслював, що за умов майже неприхованого наступу російського уряду на Запорожжя, січова старшина позаводила у себе «футори», поприрізувала до них величезні простори степу, розвинула в широких масштабах скотарство (і тут як підтвердження – господарство кошового П.І. Калнишевського), цим самим утворила прірву між собою та сірою, позбавила себе остаточного ґрунту, на який можна було б спертися у випадку конфлікту з російським урядом [14, с. 377]. Характеристику запорозької старшини, як верстви «наскрізь пройнятої своїми класовими меркантилістичними інтересами», «зв'язаної за руки і за ноги щодо царського правительства», як такої, що здержувала товариство від будь-яких ексцесів і готова була піти назустріч уряду скасувати Запорожжя, щоб закріпити свої придбання та матеріальну привілейованість, – залишалось у майбутньому лише підтвердити відповідними історичними фактами. За такого підходу, П.І. Калнишевський, поруч із П. Головатим та І. Глобою, постав лише представником старшини, яка свідомо готувала «зрадницький удар в надії на «великия и богатяя милости», але... промахнулася» [14, с. 377].

Наприкінці 1920-х на початку 1930-х років історія Запорожжя XVIII сторіччя вивчається, а фактично переглядається на семінарі кафедри історії України Інституту Марксизму-Ленінізму у Харкові. Михайло Кириченко, співробітник кафедри, здійснює «спробу марксистського опрацювання питання про характеристику соціально-політичного устрою Запоріжжя» [7, с. 3]. Його праця в історіографічному відношенні досить показова – історичний матеріал, почерпнутий переважно з праць А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького, і М.Є. Слабченка, прилаштований до марксистської методології в інтерпретації М.М. Покровського. Причому спрощення, схематизм та вульгаризація історичного процесу накладають на роботу відбиток скоріш виконаного на вимогу часу замовлення, ніж фахового дослідження. Персоніфікація історії даній роботі не притаманна, натомість М. Кириченко оперує такими суспільними одиницями як верстви, корпорації, групи, «кляси» тощо. Історична постать зі своїм індивідуалізмом та знаковістю нівелюється закономірностями розвитку соціально-економічних процесів на Запорожжі, «охопленому полум'ям торгового капіталу» [7, с. 45]. У такому витворі радянської історичної науки П.І. Калнишевський згадується та характеризується як представник *запорозької аристократії* та *отаманії* (дефініції з праць М.М. Покровського та М.Є. Слабченка) – тобто вищої панівної кляси, в руках якої вся політична влада і розпорядження величезними маєтностями... Й сам він у своїй діяльності спирається на міцну групу великої запорозької буржуазії – *отаманську корпорацію* [7, с. 73, 97, 157] Кошовий безпосередньо згадується ще й як спритний діяч, який усвідомив значення колонізації Запорозьких Вольностей і організував їх заселення з міркувань господарського та державного характеру [7, с. 139]. На думку М. Кириченка, політика заселення Вольностей в ширшому погляді – це прояв спроб державної консолідації Запорожжя, намагання зміцнитися в господарчому та політичному відношенні. При цьому, період перебування П.І. Калнишевського на посаді кошового автор назвав часом його диктатури, наслідком того, що у XVIII столітті політичний устрій Запорожжя «переживав процес розгублення демократичних принципів і повільний перехід до абсолютистської форми, що особливо позначилось в намаганні отаманства змінити виборного кошового на кошового беззмінного [7, с. 156-157]. Кілька інших згадок прізвища П.І. Калнишевського мають суто ілюстративний характер й наводяться за роботами А. Скальковського та М. Слабченка. В цілому ж, крім зазначених характеристик, жодного нового історичного факту, пов'язаного із постаттю кошового.

Таким чином, студії даного періоду, присвячені історії Запорожжя, заслуговують на більш прискіпливу увагу дослідників. Характерні підходи до історії Запорожжя і відповідні оцінки діяльності кошового в роботах 1920 та 1930-х років засвідчили, що в ті часи ще не сформувалось «єдиного і правильного» погляду на постать П.І. Калнишевського. Від прихильника московської партії до талановитого дипломата, борця за власний історичний шлях для Запорожжя, від захисника інтересів пригнобленого українського селянства до наскрізь пройнятого меркантилістичними інтересами старшинської «кляси», від кошового-колонізатора Вольностей до кошового-диктатора тощо. Не дивлячись на ці інколи протилежні оцінки, у роботах 1920-х – початку 1930-х років дослідники ще намагаються розкрити дійсні підвалини суперечливої політики кошового, ввести до наукового обігу невідомі раніше матеріали, встановити нові факти з життя, висвітлити окремі сторінки урядування П.І. Калнишевського, складові внутрішньої та зовнішньої політики, реконструювати майнове становище одного з найзаможніших господарів Запорожжя... В той же час підхід до П.І. Калнишевського як до окремої постаті, що відіграла одну з ключових ролей в політичному та економічному житті Вольностей поступово зникає, нівелюється загальними історичними схемами та теоріями.

Література:

1. Беднов В. Последний кошевой Запорожья П.Ив. Калнышевский / Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии (ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1904. – Вып.1. – С. 18-32.
2. Греков В. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. // ЗІФВ ВУАН. – 1927., Т.11. – С. 209-241.
3. Його ж. Запорозький Кіш та Коліївщина // Україна. – 1928., Кн.4. – С. 14-20.
4. Грибовский В.В. Кошовий отаман Петро Калнышевский. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.
5. Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К., 1956. – 416 с.
6. Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Русская Старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 405-420.
7. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). – Харків-Дніпропетровське: «Пролетар». – 172 с.
8. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпра хвиля, 1965. – Т.1. – С. 45-106.
9. Її ж. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 186-381.
10. Її ж. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Там само. – С. 138-185.
11. Портнов А. Катеринославський трикутник // Київська старовина. – 2001. – №1. – С. 166-169.
12. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябінін-Скляревський. Матеріали к біографії. – Одеса, 2000. – С. 83-178.
13. Сапожников І. Олександр Рябінін-Скляревський як історик українського козацтва // Київська старовина. – 2002, №3. – С. 125-132.
14. Степанів І.С. До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування / Записки Дніпропетровського Інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1927. – Т.1. – С. 373-377.
15. Ченцова Н.В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920-30 рр. / Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 134-142.
16. Швайба Н.І. Постаті запорожців Нової Січі у дослідженнях Н.Д. Полонської-Василенко та О.О. Рябініна-Скляревського / Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С.103-106.
17. Эварницкий Д.И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. – Новочеркасск, 1887. – 15с.

В. Полторак

ВАСИЛЬ МАКСИМОВИЧ КИШЕНСЬКИЙ – ПОСТАТЬ-ЛЕГЕНДА ТА РЕАЛЬНІСТЬ

За доби Нової Січі порівняно з попередніми етапами розвитку Запорозького політичного організму, по-новому розставлено було акценти в питанні про роль конкретних осіб в організації політики Коша. Довгий мирний період вплинув на розвиток економіки, посилення впливу російського уряду – на зміну внутрішньо-політичного устрою Січі. Поступово відбувалися кардинальні зміни й у соціальній сфері – поруч авторитетних своїм бойовим минулим старожилів з'являються спочатку поодинокі, а згодом усе більш численні політичні постаті з господарського прошарку. Боротьба «консервативної» та «ліберальної» партій старшини стала провідним чинником внутрішньо-політичного життя Нової Січі поруч з боротьбою за землі та вольності у житті зовнішньополітичному. У цій боротьбі визначну роль відіграв один із провідників «консервативної» партії (за термінологією О. Рябініна-Скляревського – «партії кримської легенди») Василь Максимович Кишенський.

Постать Кишенського привертала увагу багатьох дослідників історії Запоріжжя. Вже А. Скальковський відобразив роль цього представника старшини у ескалації запорозько-донського конфлікту 1743 р. [17, с. 297]. Д. Яворницький видав декілька документів, які висвітлювали роль цього запорозького діяча у подіях 1743 р. в Приазов'ї [24, с. 1353-1357], а О. Рябінін-Скляревський визначив Кишенського як одного з провідників «партії кримської легенди», відзначивши певний міфологічний

© Полторак В.